

Antifašizem v primorskih cerkvah

HUDIČ V CERKVI

Freska Toneta Kralja v župnijski cerkvi svetega Mihaela v vasi Lokev na Krasu, na kateri je Juda oblečen v barvah italijanske zastave.

A

Ervin Hladnik -
MilharčičFOTOGRAFIJA
Bojan Velikonja

NTIFAŠIZEM JE POSTAL SKORAJ NEVIDEN. Potisnjen je bil na zadnje strani šolskih učbenikov zgodovine in je izrinjen iz vsakdanjega političnega prostora živel samo še na proslavah. Vsaj na tistem delu proslav, ki se ne identificirajo s fašizmom in njegovimi sorodniki.

Antifašizem je zato težko otipati in ga ni videti skoraj nikjer.

»Napaka, napaka,« je rekel zgodovinar **Egon Pelikan** v svoji hiši v Mirnu pri Novi Gorici. »Hočete videti antifašizem? Pojdite v cerkev.«

Pelikan ve, o čem govori. V roke je ravno dobil angleško izdajo svoje knjige o Tonetu Kralju, ki je v primorskih cerkvah v času, ko je vladal fašistični režim, slikal Hitlerja in Mussolinija kot hudodelca, ki s krvavimi rokami poskušata uničiti slovenski narod. S cerkvenimi poslikavami je Kralj zaznamoval meje slovenskega etničnega prostora, ki je po prvi svetovni vojni padel pod Italijo. *Kako je cerkveni slikar spodkopal fašizem* je podnaslov knjige, ki govori o Hitlerju in Mussoliniju v cerkvah. Primorska je na gosto posejana z antifašističnimi cerkvami. Njihovi zidovi pripovedujejo zgodbo primorskega antifašizma od »Juljskih Alp do Jadranskega morja, od Svetih Višarij do Trsta«. V njih najdemo Mussolinija kot sejalca zla, Hitlerja kot obsedence s hudičem, Marijo v barvah slovenske zastave, Judeža pa v barvah italijanske. Pelikan pravi, da niti ena med desetimi Kraljevimi cerkvami ni poslikana brez slovenske narodne simbolike ali bolj ali manj prikritega motiva antifašizma.

»Najprej je treba pogledati Šentviško goro,« je rekel zgodovinar, ki zdaj prebira dokumente iz tajnega vatikanskega arhiva o politiki uradne cerkve do Juljske krajine. Vatikan je bil sinhroniziran s fašističnim režimom, 300 primorskih duhovnikov pa se je njegovi politiki uprlo. Kraljeve poslikave so eden od elementov upora. Visoko nad Slapom ob Idriji je cerkev svetega Vida. »To je perla. Tam je vse polno elementov antifašizma. Toliko jih

je, da jih lahko zgrešiš. Usedeš se na klop in pokažeš s prstom. Glej, kljukasti križ. Potem zagledaš še enega. Nekatere stvari so očitne, mnogo pa je skritih. Levo vidiš mati z otrokom v barvah slovenske trobojnice, desno pa svetega Vida, ki izganja hudiča iz Hitlerja.«

Biblija antifašizma

Šentviška gora leži med gozdovi, kjer tišino zmotijo samo redka letala, ki jo preletijo. »Danes je tudi letal malo,« je povedal župnik **Franc Kavčič**, ki je odklenil cerkev. Na zidovih je biblija antifašizma. Sveti Vid je v areni med levi, nad njim pa fašisti v črnih srajcah spodbujajo leve h krvoločnosti. Nad vsemi rimski simbol volkulje z mladiči, ki ga je kot svojega prevzel fašizem. Sveti Vid je na natezalnici, kjer vrvi nategujejo vojaki z nemškimi čepicami na glavah, rimski vojaki pa v rokah držijo fašistično butaro s sekuro. Mučenje vodi Mussolini v rimski togi, ob njem pa je Gabriele D'Annunzio.

»Kronološko je naslednja freskev v cerkvi svetega Martina v Hrenovicah pri Postojni iz let 1942 in 1943.« Tam hudiča ubija nadangel Mihael. Modri žebli, rdeča Kristusova kri in bel križ pa na križanju sestavijo slovensko zastavo. Kralj je rad sarkastičen. Orla na rimskem praporu je zamenjal z jastrebom, ki čaka, da bo skočil na mrhovino režima.

Kje lahko vidim hudiča?

»Potem je tu cerkev v Lokvi na Krasu. Tej se res ne smete izogniti.«

V Lokvi je cerkev odprl arhitekt **Matej Mljač**. Predsednik Ustanove Maks Fabiani je leta 2003 oblikoval drobno knjižico s fotografijami Kraljevih poslikav v Avberju, na Gorjanskem, v Tomaju, Lokvi, Slivju in Premu.

Kot otrok je vprašal nono, kakšen je videti hudič.

»Pojd v cerkev in poišči Mussolinija,« ga je napotila v cerkev svetega Mihaela poleg starodavne gostilne Muha.

»Cerkev sem poznal. Kot otroci smo se poleti tja hodili hladiti in gledal sem te slike. Najprej me je bilo strah. Kristus je narisano tako, da te ne more biti strah. Mussolini pa hudič v člo-

S cerkvenimi poslikavami je Kralj zaznamoval meje slovenskega etničnega prostora, ki je po prvi svetovni vojni padel pod Italijo.

veški podobi. Kristus se je žito, Mussolini pa za njim plevel. Ovce so zaprte v ogradi, obdani z bodečo žico. Kot umetnik je Kralj spodkopaval fašizem pet minut vstran od Bazovice in dvajset minut od Trsta.«

To ni bilo naključje. »Duhovniki so vedeli, kaj dela. Virgilij Šček ga je povabil v Lokev, ko je tukaj delal kot samostojni kaplan,« je pripovedoval Mljač. »Kralj je italijanske barve uporabil za zlo. Rdečo, zeleno in belo. Ni bilo nesporazumov. Slika je popolnoma jasna. Umetnost se je vedno ukvarjala s tem, da je uprizarjala dobro in zlo, kot ga je razumel umetnik v svojem času. Kralj je hkrati moral pokazati svoje ideje in jih skriti. Biblične mo-

tive je inteligentno prepletal z antifašizmom in nacionalno agendo.«

Pelikan je rekel, da je dobro iti še do Soče v Trenti, kjer je Kralj slikal v družbi črne Marije, in do Vrtojbe.

»Kralj je risal med tem, ko so se stvari dogajale. On ni slikal po vojni ali po kapitulaciji Italije, slikal je v središču zgodovine fašizma. Slikal je, ko so okoli gorele vasi, slikal je med rastrellamenti, ko so v internacijo odpeljali cela naselja. Ko je bil Odilo Globočnik v Trstu, je on risal v Lokvi na Krasu. Če bi takrat prišli v cerkev, bi ga peljali za cerkveni zid in ga tam ustrelili. To je najbolj noro. Slikal je naciste med tem, ko so hodili pred cerkvijo.«

V Vrtojbi je slikal po vojni in se norčeval tudi iz stalinizma. Karla Marxa je postavil levo od Kristusa, med pogubljenega na poti v pekel.

»Jože Pirjevec je našel tudi Tita in Jovanko. Tito nosi prstan, ki mu ga je podaril Stalin in so ga po njegovi smrti ukradli iz njegove grobnice v Beogradu.«

Samo malo pozornosti je treba, pa je od Triglava do svetega Ivana v Trstu in Dekanih mogoče videti velikansko fresko, s katero se je Kralj uprl fašizmu, medtem ko je bil na oblasti Mussolini. V cerkvah se ni smelo govoriti slovensko in katoliška cerkev je bila zaveznica nemške ter italijanske vojske in njunih režimov. Ta zgodba nekako ne sodi v sodobne predstave o dvajsetih, tridesetih in štiridesetih letih prejšnjega stoletja. Iz Ljubljane je videti, da je antifašizem izenačen z antiklerikalizmom, fašizem pa s Cerkvijo. Na Primorskem pa so duhovniki med fašizmom Kralju naročali antifašistične poslikave. So vedeli, kaj naročajo in komu naročajo?

Antifašistični duhovniki

»Seveda, poznali so se med sabo. Ozek krog vodstva krščansko-socialne primorske sredine je točno vedel, kaj dela,« pravi Pelikan. Govori na temelju več desetletij raziskovalnega dela. O tem je med drugim napisal tisoč strani debelo knjigo, o tajnem delovanju sloven-

ske duhovščine pod fašizmom, ki je izšla v slovenščini in italijanščini.

»Vse, kar se zdaj dogaja okoli zgodb kolaboracije, komunizma, VOS-a, se navezuje na 350.000 ljudi Ljubljanske pokrajine. Na podlagi tega ne moreš napisati zgodovine naroda. To je tako, kot da bi poskušal zgodovino slovanskega naroda razložiti z zgodovino Prekmurja. Se ne da. Prostor je tako raznolik, zgodbe pa tako različne, da Ljubljanska pokrajina ne more predstavljati zgodovine slovenskega naroda v času druge svetovne vojne. Gorenjska, Štajerska in Primorska so ključni del zgodbe. V zgodbi manjka milijon in dvesto tisoč ljudi in njihove zgodbe.«

Kralj je ena od teh zgodb, ki antifašizem povezuje z nacionalno zavestjo in verskim pričanjem.

»Pri Kralju antifašizem temelji na treh idejah,« je nadaljeval Pelikan, medtem ko se je v Mirnu poletje delalo, kot da se tudi na začetku septembra ne namerava končati.

»Najprej demokratični princip, potem nacionalna ideja slovenstva in nato katolicizem. Antitotalitarizem in antiavtoritarizem. Potem nacionalna ideja v slovenskem etničnem prostoru. Krščanstvo je razumel tako, kot so ga razumeli primorski krščanski socialisti, ki so se v veliki večini angažirali za priključitev h komunistični Jugoslaviji. Vedeli so, kako bo. Vendar so rekli, da režimi minejo, meje pa ostanejo. Zato so podprli priključitev, ker so vedeli, da bo prej ali slej prišlo do spremembe. Naredili so obratno kot na Kranjskem.«

Vatikan je bil sinhroniziran s fašističnim režimom, 300 primorskih duhovnikov pa se je njegovi politiki uprlo.

Citiral je patra Fortunata, ki je na pogrebu domobrancev v Kranju rekel, da je bolje, če ves slovenski narod umre, kot da bi živel v komunistični hudobiji.

»Na Kranjskem je bilo to eshatološko vprašanje. Če zmaga komunizem, je konec dobrega in začetek pekla na zemlji. Vsi na Primorskem, ki so bili skozi 25 let fašizma nacionalno pregneteni, pa so vedeli, da je vprašanje politično in da se bodo stvari že nekako uredile.«

Antifašizem primorskih duhovnikov pa je bil potisnjen med opombe in pozabljen.

Antifašizem nikomur ne ustreza

»To, kar se je zgodilo po vojni in kar se dogaja še danes, je zanimiva zgodba,« je Pelikan pripoved zapletel z opozorilom, da je takrat obstajala tudi Kraljevina Jugoslavija, ki je s finančnimi sredstvi aktivno podpirala antifašistično rezistenco na ozemlju fašistične Italije.

Kaja Širok: »Kultura je v antifašizmu pokazala svoj pravi obraz. Kralj je jezen in sarkastičen, obenem pa zelo poučen.«

»Po vojni nikomur ni bilo prav, da so primorski duhovniki podprli priključitev. Hoteli so pozabiti, da jih je med obema vojnama financirala Kraljevina Jugoslavija, ker so bili narodno zavedni in protifašistični. Komunistom ni bilo prav, ker so hoteli imeti monopol nad antifašizmom. Tigrovc, krščanski socialisti in duhovščina niso ustrezali njihovi zgodbi. Jasn, da ne. Tudi Cerkev se je hotela poenotiti, češ da so bili vsi odločni antikomunisti. Srečanja med komunizmom, krščanskim socializmom in katolicizmom ne more biti. Tudi danes gre ta zgodba vsem narobe. Tistim, ki bi radi imeli monopol nad antifašizmom na levici, in tistim, ki bi radi imeli monopol nad

antikomunizmom na desnici. Pokaže se, da so bili duhovniki na Primorskem v prvi vrsti antifašisti in da so zelo dobro razumeli, da režimi padejo in meje ostanejo. Duhovnikom je bilo jasno, kje je hujše zlo.«

Primorski duhovniki, ki so Kralja vabili v svoje cerkve, so imeli dva nasprotnika. Fašizem je bil jasen politični sovražnik, ki je fizično uničeval slovenske institucije, zažigal knjige, požigal vasi, ubijal in odpeljal Slovence v zapore. Upreti pa so se morali tudi Vatikanu, ki je z Mussolinijem podpisal konkordat in bil njegov zaveznik.

Proti fašizmu in proti Vatikanu

»Uprli so se fašizmu in Vatikanu,« je Pelikan pokazal fotokopije dokumentov iz Vatikana. »Pravkar o tem pišem knjigo. Delovni naslov je Pij XII. in Slovinci v Juljski krajini med obema vojnama. Iz Vatikana sem prinesel okrog 1000 dokumentov. Zgodba je fantastična. Vse je tam. Archivio segreto Vaticano je popolna zbirka. Affare Sedej, affare Fogar, Prepoved slo-

venščine med obredi. Vse je zloženo v fasciklih. Šlo je tudi za upor Rimu v Cerkv. Po eni strani gre za *fascismo di confine*. Obmejni fašizem je fašizem, ki se ob meji podvoji. Nasprotniki so anarhisti, socialisti in komunisti, tako kot drugod po Italiji, tukaj pa je še nacionalni moment. Tujerodci, alogeni in tako naprej. Slovinci. Zato sem pošiljali najboljše fašiste, kot je Francesco Giunta, ki je svoj program začel izvajati s požigom Narodnega doma.«

Pelikan je povedal, da je do leta 1922 interveniral celo papež Benedikt XV., v korist preganjanih Slovencev in Hrvatov, ki da so krivi samo tega, da govorijo drugačen jezik, sicer pa so dobri državljani in še boljši kristjani. Potem pride konkordat in z njim drugi časi.

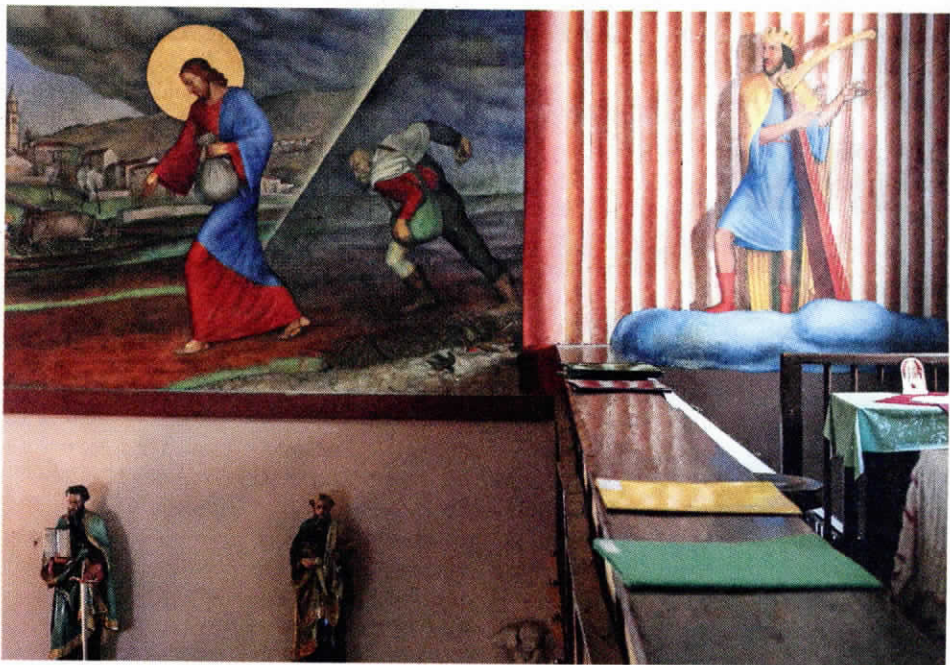
»Ravnokar sem končal poglavje o prepovedi slovenščine v Benečiji leta 1933. Tam se vidi, da nadškof Nogara ni bil velik ljubitelj fašizma. Papežu Piju XII. Pacelliju piše, naj jim ne

vzamejo jezika in vere, ker so krasni in pobožni ljudje. Vsem oblastem so vedno bili lojalni. Papež Pacelli pa direktno odgovori. 'Non ci sara nessuna eccezione.' Ne bo nobenih izjem. Niti za tiste do pet let. Nobenih izjem. Vatikan se je vedno trudil uskladiti politične in škofijske meje. Kdo bi si takrat mislil, da se bodo stvari tako zelo spremenile? Kaj naj na vzhodni meji dela 300 slovenskih duhovnikov, ki so hoteli slovensko katoliško akcijo, slovenske pridige, katekizme in knjige? Zakaj? Če pa hoče fašistična oblast, kot vedno znova beremo v Pacellijevih pismih, urediti zapletene razmere na naši vzhodni meji.«

Rekel je, da je bila ubogljivost uradne Cerkve morda razumljiva. Italija je bila takrat velesila. Vatikan si ni mogel predstavljati, da bo imperializem kot sestavni del fašizma zakokal vzhodno mejo. To ni bila Italija, ki je po vojni gledala evropsko diplomacijo iz tretje

Italijanska država je na ozemlju Primorske zarisala zemljevid italijanskosti, Kralj je v ta prostor vstopil s svojimi poslikavami in ga zaznamoval kot slovenski nacionalni prostor.

Freska Toneta Kralja v župnijski cerkvi svetega Mihaela v vasi Lokev na Krasu, na kateri je viden obraz Benita Mussolinija.

Freske Toneta Kralja v župnijski cerkvi svetega Mihaela v vasi Lokev na Krasu.

Freske Toneta Kralja v župnijski cerkvi svetega Mihaela v vasi Lokev na Krasu.

vrste. To je bila zmagovalka v Španiji, Libiji, Etiopiji. Kaj naj dela 300 duhovnikov?

»Slovenski duhovniki pa so v nasprotju z vsem tem verjeli, da jim bo uspelo mejo premakniti. Sam mislim, da je bilo pri primorskih duhovnikih versko in nacionalno zelo tesno skupaj. Od Mahničevega desničarskega diskurza do prve svetovne vojne je minilo dvajset let. Mislili so, da bodo lahko pod Italijo nadaljevali nacionalno zgodbo. To niso bile lahke odločitve. Če si hotel v Trstu takrat socialno uspeti, si moral postati Italijan.«

Od konca prve svetovne vojne, ko so Primorsko zasedle italijanske čete, do konca druge svetovne vojne je potekala nasilna italijanizacija slovenskega etničnega prostora, ki jo je potem fašizem prevzel kot politiko režima. Je šlo za upor italijanizaciji ali upor proti fašizmu? Pelikan meni, da je šlo za oboje. Pod fašizmom je veljalo, da so vsi, ki živijo v Italiji, Italijani.

Zadaj pa bratomorna vojna

»Ampak njegov svet je bil bolj zapleten od tega,« je sklenil Pelikan. »Pojdite v Muzej novejšje zgodovine in recite, naj vam pokažejo njegovo sliko *Streljanje talcev*. Sedemdeset let je visela na zidu. Obrnite jo in pogledajte, kaj je na zadnji strani.«

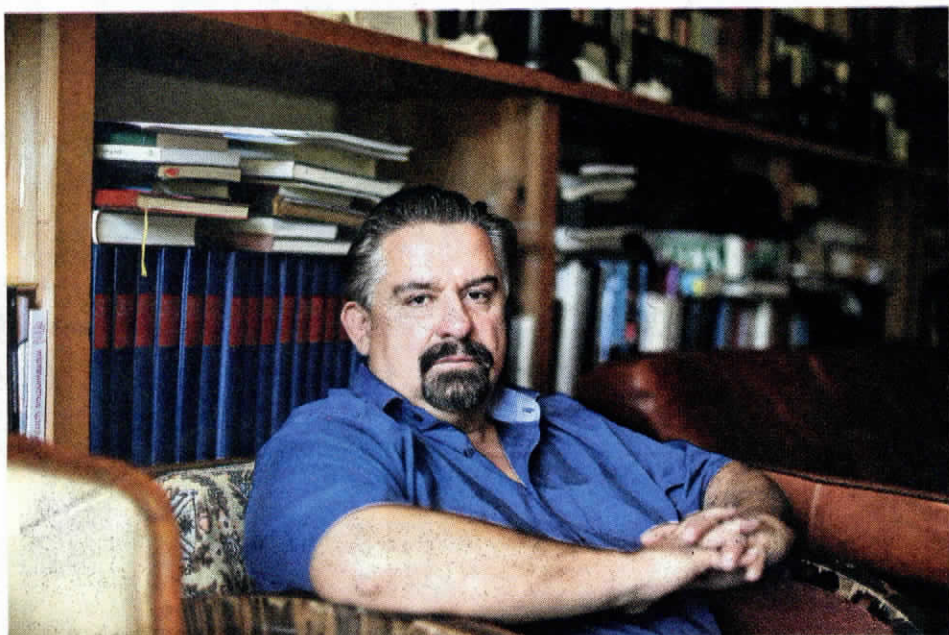
Direktorica Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani **Kaja Širok** je potrdila, da je na zadnji strani Kraljeve slike presenečenje.

»Ko smo postavljali razstavo ob 70-letnici Muzeja sodobne zgodovine, smo razstavili tudi Kraljevo *Streljanje talcev*. Za nove generacije kustosov je bila slika presenečenje, saj je na drugi strani še ena slika, ki je bila na hitro prebarvana.«

Kraljevo prebarvano delo je glede na datacijo nastalo leta 1942, medtem ko je nosilno likovno delo na istem platnu po vsej verjetno-

Freska Toneta Kralja v cerkvi svetega Vida na Šentviški gori, na kateri je skrivnostno, v obliki žrtve, vidna slovenska zastava, na desni v obliki ubitega hudiča pa Hitlerjev portret.

Egon Pelikan: »Ko je bil Odilo Globočnik v Trstu, je Kralj risal v Lokvi na Krasu. Če bi nacisti takrat prišli v cerkev, bi ga peljali za cerkveni zid in ga tam ustrelili. To je najbolj noro. Slikal je nacisti, medtem ko so hodili pred cerkvijo.«

Na drugi strani je tudi veljalo, da je vsak Italijan fašist. Vendar je bilo od vsega začetka tudi med Italijani prisotno antifašistično gibanje. V njem so bili Slovenci in Italijani.

»Predsednika bi se morala v Bazovici pred spomenikom ustreljenim pokloniti italijanskim državljanom, ki so rušili fašizem. Borili so se za demokracijo v Italiji. 'Za vsakega fašista, ki ga zakoljete, boste deležni slave in časti pri nas vseh in pri Italijanih.' Veste, či-

Pokaže se, da so bili duhovniki na Primorskem v prvi vrsti antifašisti in da so zelo dobro razumeli, da režimi padejo in meje ostanejo.

gav stavek je to? Stavek gibanja Giustizia e libertà, ki so ga v Parizu ustanovili italijanski antifašistični begunci pod vodstvom Carla Rossellija in Emilia Lussuja. Takšna navodila so dali Engelbertu Besednjaku in Josipu Vilfanu, ki sta se šla pogovarjat z njimi.«

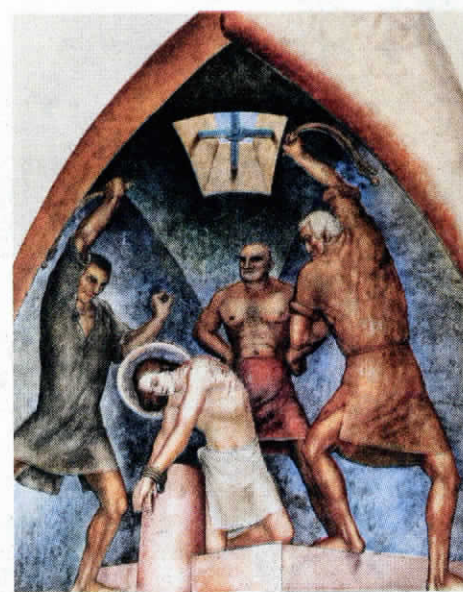
Po Pelikanovih besedah dokumenti kažejo, da je bil antifašizem tudi na območju ob meji širši pojem kot boj Slovencev za svoj jezik. »Poglejte drugi tržaški proces. Tam so vsi na kupu, od komunistov in socialdemokratov do katolikov, liberalcev in podmladka liberalcev. Antifašisti so bili tudi Italijani, in to pred letom 1943.«

Italijanska država je na ozemlju Primorske zarisala zemljevid italijanskosti, *italianità*. Pelikan italijanskost navaja kot pojem iz 19. stoletja, ki predpostavlja idejno, politično in ideološko poenotenje italijanskega prostora z njegovim italijanskim bistvom. Kralj je v ta prostor vstopil s svojimi poslikavami in ga zaznamoval kot slovenski nacionalni prostor.

sti nastalo leta 1945, kot delo, naročeno s strani tedanjih oblasti. Gre za znano upodobitev *Streljanje talcev*, 13. 10. 1942, nastalo v spomin na povračilno streljanje talcev na Ciril-Metodovi ulici, danes Ulici talcev, po uboju bana Marka Natlačana.

»Likovno delo je dolgo viselo na stalni postaviti v Muzeju revolucije, predhodniku Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, kasneje je bilo umaknjeno. Ko smo ob 70-letnici pripravljali razstavo (*Revolucija muzeja*), smo na plan potegnili vsa dela, ki so bila nekoč del stalne postavitve muzeja. Seveda so uslužbenci pred nami poznali dvojno plat likovnega dela, vendar so se generacije v muzeju zamenjale in s tem smo začeli na novo spoznavati zgodovino tega platna.«

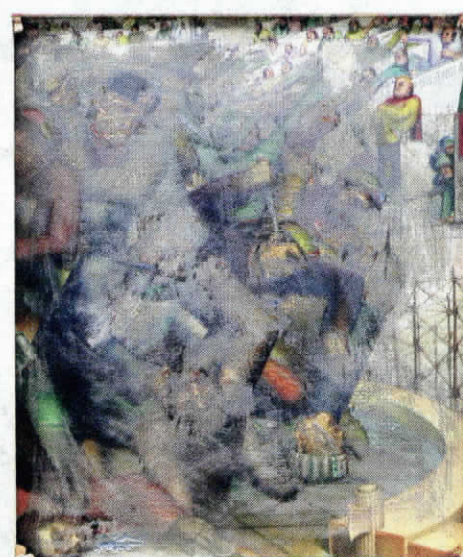
Upodobitev streljanja talcev je znana, medtem ko je zgodba na drugi strani še v postopku odkrivanja. Delo je v osnovi uničeno, ker ga je avtor ali nekdo drug prebarval, nekonstistentnost nanosa sive barve čez figure pa daje sklepati, da je bilo to narejeno na hitro, toliko, da se obrazi več ne razpoznajo.

Freska Toneta Kralja v cerkvi svetega Vida na Šentviški gori, na kateri je upodobljen Benito Mussolini.

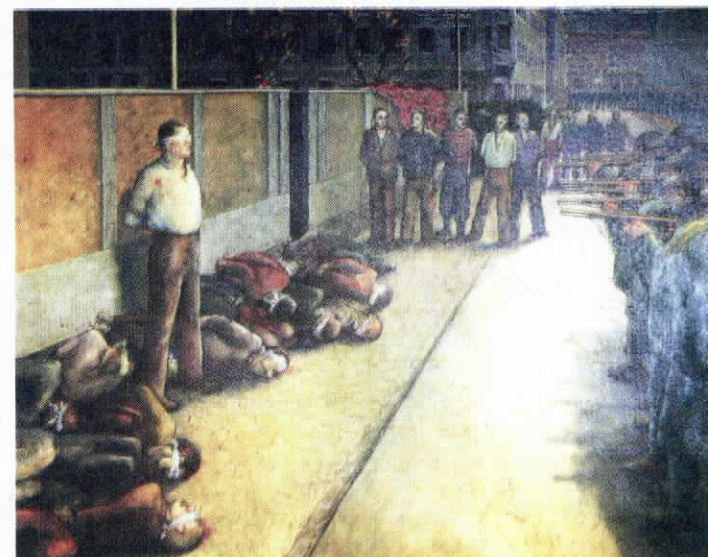
Matej Mlač: »Kristus seje žito, Mussolini pa za njim plevel. Ovce so zaprte v ogradi, obdani z bodečo žico. Kot umetnik je Kralj spodkopaval fašizem pet minut vstran od Bazovice in dvajset minut od Trsta.«

Slika *Streljanje talcev* je desetletja visela na zidu Muzeja novejšje zgodovine in potem končala v skladišču. Ob 70-letnici muzeja so jo obrnili in našli prebarvano sliko bratomorne vojne.

Fotografija: MNZS

»V prvi fazi vemo, da gre na zadnji strani za zgodbo, ki datira v isto leto kot streljanje talcev, v čas italijanske zasedbe dela slovenskih pokrajin. Kljub zelo močni zgodbi sta način prikaza in tehnika popolnoma drugačna od nosilnega dela. V desnem kotu razpoznamo Mussolinija, ki kot kak rimski cesar nadzoruje prostor in dogajanje v osrednji areni. Ta je ločena z bodečo žico, kar daje misliti na obkoljeno Ljubljano, okoli žice je dobro viden simbol fašistov, *fascio*, butara. Napiši okoli dela dajo misliti, da je platno v bilo večje, napis A NOI (nam) pa se lahko hudomušno bere tudi NOIA (dolčas). Znotraj arene je prikazano klanje mož na moža, vidijo se ostru bodala, prerivanja, del mož leži na tleh in del nad njimi. Bojevnike ločijo pokrivala, ki govorijo o njihovi pripadnosti, jasno se vidi znak lobanje in italijanske trikolore. Znak aludira na prostovoljne protikomunistične milice in kot ugotavlja zgodovinar Egon Pelikan, celotno delo kaže na klanje slovenskih bratov v času druge svetovne vojne. Na desnem delu slike razpoznamo Kristusa, ki ga je klanje že zdavnaj potolklo.«

Celotno delo in njegova simbolika sta še v postopku odkrivanja in proučevanja, pod nanosi sivih barv je namreč mogoče videti kompleksno zgodbo, polno simbolov in orisov tedanje situacije. Močno spominja na likovno delo *Rapallo*, ki jo je Kralj naslikal leta 1943.

Direktorica muzeja pravi, da je Kraljev antifašizem zelo jasn del upora kulture, ki se je med vladavino fašističnega režima v dvajsetih in tridesetih letih odvijal po vsej Italiji. Nobelov nagrajenec Eugenio Montale je pisal zelo subtilno poezijo, ki je kazala ves bes poroti fašizmu.

»V tej zgodbi so poleg Kralja tudi slovenski pisatelji, glasbeniki, gledališčniki in pesniki. Kultura je v antifašizmu pokazala svoj pravi obraz.« Kralj je jezen in sarkastičen, obenem pa zelo poučen. Ljudje so med mašo okoli sebe lahko videli resničen svet, v katerem so živeli, kultura pa je bila prvi obrambni zid pred politiko zatiranja.